
LAŠSKÝ EXPERIMENT ÓNDRY ĽYSOHORSKÉHO V RUSKU: Z NOUZE CTNOST

SERGEJ SKORVID

Fenomén Ondry Ľysohorského je v současném Rusku i jinde nazírán z trojího hlediska. Nejčastěji je vzpomínán ve spojitosti s tzv. slovanskými spisovnými mikrojazyky, do kterýchto kategorie zahrnuje její objevitel prof. A. D. Duličenko asi tucet velmi rozdílných jazykových útvarů, počínaje funkčně v různě míře rozvinutými menšinovými jazyky (jako zejm. rusínština v Srbsku a Chorvatsku nebo jiná rusínština na Slovensku) a konče regionálními experimenty jednotlivců, mezi nimiž bývá Ľysohorského *laština* označována za lingvistický paradox: spisovný jazyk jedné osoby (tedy svého druhu idiolekt?);¹ méně často je dnes tento autor zmiňován v souvislosti se slezským regionálním separatismem (politickým, národním, kulturním a jazykovým);² nakonec se jeho dílo občas stává předmětem literárních i okololiterárních polemik, málokdy ovšem přímých – ale každá obhajoba nebo naopak negace umělecké hodnoty Ľysohorského básnického odkazu je v podstatě polemickou záležitostí. Jednoho dost choulostivého aspektu této polemiky bych se chtěl v tomto článku dotknout.

Je dobře známo, že Ľysohorského předválečnou tvorbu kladně hodnotili doboví čeští kritici. Byl často citován úvod F. X. Šaldy k jeho prvotině *Spirwajuco piasč* (1934), a to poměrně záhy také v SSSR, v nepodepsané předmluvě k překladovému výboru *Песни о солнце и земле* (1945). Na přebalu poválečné básnickovy antologie *Aj laške řěky plynou do moře* (1958) Šaldovu tvrzení „Poesie Ľysohorského může býti dobrou protiváhou jisté části dnešní přeumělkované poesie české, která se ráda uhybá prostotě a ráda zabíhá do formálních schválností a plochých zvětralých hříček zájmu pouze efemerního a papírového“ jako by tvořilo protiváhu zrcadlově uvedené vyjádření B. Václavka o druhé Ľysohorského sbírce *Htos hrudy* (1935): „Od obrazu přírody přechází k sociálnímu obrazu kraje a pak k celé šíři třídního boje světového... V závěru knihy vyrůstá jeho jistota, jeho jasné vidění světa ve velký a naprosto konkrétní obraz světa budoucího, rostoucího z dnešku.“ Je rovněž známo, že v tom „světě budoucím“, v poválečném

1 Viz zejm. Дуличенко, А. Д.: „Феномен Ондры Љысогорскаго: Один человек – один язык“. In: *Umělecký a lidský odkaz Ondry Ľysohorského*. Frýdek-Místek 1992; Týž: „Литературная ляштина Ондры Љысогорскаго в контексте западнославянских языков и в связи с литературными микроязыками современной Славии“. In: *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г.* Москва 1993; Týž: „Малые славянские литературные языки (микроязыки)“. In: *Языки мира. Славянские языки*. Москва 2005; v němčině: Duličenko, Aleksandr D.: „Lachisch“. In: *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Hg. M. Okuka. Klagenfurt 2002, s. 287–290; na internetu <http://www.uni-klu.ac.at/eoo/Lachisch.pdf>.

2 Srov. např. zmínku o Ó. Ľysohorském a laštině v referátu O. Němenského na webu *Rozdělený svět*: <http://separatworld.ru/2008/05/05/regionalnyie-i-separatistskie-dvizheniya-v-stranah-tsentralnoy-evropy/>.

Československu, byl Łysohorsky zamlčován, až na krátké období od začátku chruščovovského „tání“, kdy mu vyšla výše zmíněná antologie.

Atmosféru tohoto období barvitě líčí Pavel Gan v publikaci *Jak jsem po 2. sjezdu spisovatelů přispěl ke zmrtvýchvstání slezského evropského básníka Ondry Łysohorského* na webových stránkách Obce spisovatelů.³ Od vydání oné antologie však již jen zkratkovitě nastiňuje Łysohorského cestu ke slávě ne sice v Československu, ale ve světě. Poté, co byl tento „slezský Mistral“ dvakrát v letech 1966 a 1971 redakcí švýcarského časopisu *Poesie Vivante* navržen na Nobelovu cenu, vydali Pavel Gan a Jiří Marvan koncem 80. let v německé edici, vycházející pod egidou UNESCO, samotným básníkem ještě autorizovanou „kóňečnu werzyju“ jeho poezie a potom další svazek, obsahující její německé překlady.⁴ Nedosti však na tom: na konferenci k Łysohorského 100. narozeninám, která se konala ve Frýdku v listopadu 2005, vyzval Pavel Gan přítomné i nepřítomné kolegy, aby převzali tuto štafetu; mimo jiné prý prof. Aleksandr Duličenko z Tartu – cituji raději v němčině – „den dritten Band mit Nachdichtungen von Łysohorsky in ostslavischen, mittelasiatischen und kaukasischen (! – pozn. S. S.) Sprachen aus den Jahren 1940–1946 und danach herausgeben möchte“.⁵ Skoro by se tu chtělo zopakovat po více než půl století zvolání Jiřího Tauferova v dlouho tabuizované a teprve v doslovu k antologii z roku 1958 zveřejněné zprávě o autorském večeru člena Svazu sovětských spisovatelů Ondry Łysohorského v Moskvě v listopadu 1944: „Není-li starý výrok jednoho vtípného českého literáta, že český národ si začne cenit svého umělce, až když je oceněn v zahraničí – přece jen po čertech nepřijemně pravdivý?“⁶

Četbou rozsáhlého Tauferova ohlasu, citovaného autorem doslovu Josefem Rumlerem, se mimoděk dostáváme zpět ne-li do počátečního období tvorby budoucího dvojnásobného kandidáta Nobelovy ceny, kdy patřil k Václavkovu U-Bloku, který vykonal „nemálo v oblasti vytvoření jednotné kulturní fronty proti fašismu, boje proti trockistickému rozvratu na kulturní frontě, úsilí o semknutí všech čestných spisovatelů k obraně i k utužení přátelství mezi ČSR a SSSR,“⁷ tak nevyhnutelně do období sovětského od roku 1939. „A tu se mi zdá,“ poznamenává Taufer, „že básník, který za nějaká čtyři léta v SSSR napsal a vydal v ruském překladu dvě sbírky lyriky (před rokem 1944; později vyšly další dvě – pozn. S. S.), který publikoval své verše v desítkách sovětských listů a revuí i v zahraničních časopisech, v překladech do ruské, uzbecké, francouzské, anglické i španělské řeči... – zdá se mi, že tento básník dokázal, že je básníkem velkého niterného přesvědčení a síly...“⁸

3 Viz http://www.obecspisovatelů.cz/dokoran/dokoran_37/dokoran_55.htm a násl. Podobný text otiskl autor také v němčině, viz Gan, P.: „Moja harfa je ceło słónsko zém – Zur lachischen Poesie von Óndra Łysohorsky aus der Euroregion Schlesien“. In: *Finis coronat opus. Festschrift für Walter Kroll zum 65. Geburtstag*. Göttingen 2006, s. 85–98.

4 Łysohorsky, Ó.: *Laško poezyja 1931–1977*. Köln – Wien 1988; Týž: *Lachische Poesie 1931–1976 in deutschen Übersetzungen und Nachdichtungen*. Köln – Wien 1989.

5 Gan, P.: „Moja harfa je ceło słónsko zém – Zur lachischen Poesie von Óndra Łysohorsky aus der Euroregion Schlesien“. In: *Finis coronat opus. Festschrift für Walter Kroll zum 65. Geburtstag*. Göttingen, s. 97.

6 Łysohorsky, Ó.: *Aj lašské řěky plynu do mořa*. Praha 1958, s. 229–230.

7 Tamtéž, s. 228.

8 Tamtéž, s. 229.

Chápejme jako nadsázku Tauferovu zmínku o překladech Ťysohorského veršů do uzbečtiny⁹ a snad také do několika západoevropských jazyků¹⁰ do konce 2. světové války (např. Libor Martinek ve studii, která vyšla v *Britských listech*, píše: „O vůbec prvním zveřejnění básnickovy poezie v anglicky mluvícím světě můžeme hovořit v souvislosti s básní *Mamě*, jíž je Ō. Ťysohorsky zastoupen v antologii *Modern Czech Poetry* z roku 1945“¹¹). Nicméně samotná skutečnost, že za války a hned po válce byly v SSSR vydány čtyři jeho knihy, nepočítaje verše ne sice v desítkách, ale přece jenom v řadě časopisů a novin, nenechává na pochybách, že by tu nestačilo jen básníkovo „niterné přesvědčení a síla“, k tomu zajisté musela být politická vůle a konjunktura. O té se také dočítáme v citovaných vzpomínkách Pavla Gana: „Pro básníka Ťysohorského štěstí v neštěstí. Najednou se ocitá uprostřed sovětské reality: je po devět měsíců transportován s jednotkou plukovníka Svobody ... až do Povolží. Odtamtud byl pak 1940 vyrekomandován jako ‚proletářský‘ básník do Moskvy. Naštěstí se setkává s Borisem Pasternakem, se kterým – jak mi Ťysohorsky vyprávěl – si při procházkách povídali o jejich společném idolu Rilkevi.“¹² Ano, Pasternak měl Rilkeho rád a překládal ho a později také Ťysohorského, a nejen on. Ale o překladech promluvíme zvlášť, nyní se ještě vraťme k politické situaci, jak ji kreslí Pavel Gan: „Po vpádu hitlerovských hord do Sovetského svazu pozval Alexej Tolstoj Ťysohorského do Slovanského komitétu (správně Všeslovanský výbor, rus. Всеславянский комитет – pozn. S. S.). Moskevský rozhlas tu před představitele všech slovanských národů postavil mikrofony a zaznamenal jejich provolání k boji proti fašismu: za ‚lašský národ‘ burcoval své krajany, aby ve Slezsku vstupovali do partyzánských oddílů, Ōndra Ťysohorsky.“¹³ Po návratu z Taškentu, kde básník žil za evakuace (od října 1941 do ledna 1943), „Boris Pasternak, Oleksander Dovženko a Ťysohorského žena a překladatelka Nina Sokolovová mu poradili, aby se kvůli lašské autonomii obrátil s dopisem na Stalina. (Makedoncům Stalin zrovna přislíbil autonomii s kodifikovanou makedonštinou v rámci jugoslávské federace.) [...] Po odeslání dopisu Stalinovi přijal Ťysohorského dvakrát tajemník ŤV KSSS Manuilskij. Nechal si od něj ukázat na mapě historické hranice Slezska a Ťysohorsky mu vysvětlil, jak si představuje lašskou, popřípadě slezskou autonomii. Sovětské úřady pak Ťysohorského pověřili, aby v Moskvě učil tlumočnický Rudé armády němčině a češtině. S Ťysohorským se v onu dobu solidarizovalo přes třicet básníků: přeložili a připravili k vydání dva sborníky lašské poezie...“¹⁴

Upřesňuji statistiku: na čtyřech Ťysohorského knihách v ruštině, a to *Песнь о матери*. Moskva 1942, *Земля моя*. Taškent 1942, *Песни о солнце и земле (1931–1943)*. Moskva 1945 a *Стихотворения*. Leningrad 1946, se podílelo celkem 32 překladatelů, z toho na posledních dvou sbírkách nově 23. Jistě není náhodou, že se mezi ně právě v těchto letech zařadila téměř celá sovětská básnická elita: Nikolaj Asejev, Věra Inberová, Vasilij Kazin, Vladimír Lugovskoj, Samuil Maršak, Ilja Selvinskij, Michail Světlov, Nikolaj Tichonov... Kromě poemy *Pěsňa o matce*, přeložené V. Levikem, vyšlo v dalších třech sbírkách 145 Ťysohorského básní, z nichž 62 se v různých vydáních opakuje, ač ne vždy ve stejném překladu. Devět skladeb bylo

9 Pavel Gan na http://www.obecspisovatelu.cz/dokoran/dokoran_37/dokoran_59.htm nemluví o uzbečtině, ale věří, že byly překlady turkmenské, kirgizské, dokonce gruzínské a – jak jinak – ukrajinské.

10 Tvrzení, že Ťysohorského verše jsou dávno (! – pozn. S. S.) přeloženy do mnoha evropských jazyků, se jinak objevuje ještě v předmluvě Aleksandra Dejče k básnickové taškentské sbírce *Земля моя* z roku 1942.

11 Martinek, L.: „Laško-evropský básník Ōndra Ťysohorsky“, *Britské listy*, 16.11.2007. Cit. z: <http://www.blisty.cz/2007/11/16/art37328.html>.

12 http://www.obecspisovatelu.cz/dokoran/dokoran_37/dokoran_57.htm.

13 Tamtéž.

14 http://www.obecspisovatelu.cz/dokoran/dokoran_37/dokoran_58.htm.

přeloženo dvakrát a jedna – *Balada o Ščedrym večeru* – dokonce třikrát; přitom jenom někdy šlo zjevně o snahu překlad vylepšit nebo o básnické soupeření: např. *Izba w Taškénce* je ve sbírce z roku 1945 zastoupena dvěma po sobě následujícími překlady B. Pasternaka a V. Kazina. Jsou také případy úplně jiného druhu, jako zejm. báseň *Перед портретом Сталина*, jejíž lašský titul ani text neznám (originál v souborném vydání *Lašsko poezija* z roku 1988 není), otištěná v téže sbírce v překladu V. Levika¹⁵ a rok nato v překladu V. Kazina.

Může se po těchto datech zdát oprávněný „radostný pocit z toho, jak sovětští básníci a spisovatelé pokládají Ľysohorského za jednoho ze svých“, jaký se zmocnil Jiřího Taufera během literárního večera v Moskvě v listopadu 1944, když slyšel, jak „např. Pasternak [...] několikrát posluchače upozorňoval na výtvarný charakter jednotlivých veršů Ľysohorského“?¹⁶ Bude zajímavé konfrontovat s tímto nadšeneckým vyprávěním docela soukromé a o to upřímnější svědectví Jeleny Berkovské, dcery bývalého zaměstnance Čínské východní železnice, po návratu do Ruska zatčeného a popraveného, za války studentky Moskevské univerzity a obdivovatelky Borise Pasternaka, který ji rovněž dařil svou přízní. Ve svých pamětech věnovala Pasternakovi kapitolu, v níž mimo jiné píše:

„Někdy začátkem roku 45 nebo možná koncem roku 44 zatelefonoval Boris Leonidovič a povídal, že se seznámil se slovenským (sic! – pozn. S. S.) básníkem Őndrou Ľysohorským, se kterým hned našel společnou řeč z titulu lásky k Rilke. Řekl, že Ľysohorsky je pravý básník, a nabídl nám (se sestrou Kateřinou – pozn. S. S.), abychom navštívily večer v klubu spisovatelů, kde měl Ľysohorsky vystoupit. Byl to patrně večer věnovaný slovanské poezii, protože tehdy, na konci války, se rozpoutalo nadšení pro Slovanstvo.

Tak jsme tam s Kateřinou šly. Večer se konal v místnosti na galerii nad schodištěm. Vzpomínám si na velkou polotemnou místnost, osvětlenou zelenou stolní lampou. Bylo tam útulno a teplo. Ze tmy recitoval své překlady ještě docela mladý Levik a ještě někdo. Četl také Ľysohorsky, vysoký plešatějící čtyřicátník. Káťa se k němu o přestávce přiblížila a řekla, že B. L. Pasternak mu něco, už si nepamatuji co, vzkazuje. Ľysohorsky se usmíval; **mluvil rusky s výrazným přízvukem**. Káťa ho pozvala do muzea (skladatele Skrjabina, kde provizorně bydlely – pozn. S. S.).

Druhý den mi Káťa řekla, abych zavolala B. L. a vyprávěla mu o večeru. Tak jsem mu zavolala, vyprávěla a přitom řekla, že se nám Ľysohorsky velmi líbil a Káťa ho pozvala k nám do muzea. Když mi B. L. po dost dlouhém mlčení odpověděl, začal nějak velice nejistě, zjevně vybíraje slova, říkat, že to je dobře, že jsme ten večer navštívili a že se nám Ľysohorsky líbil... Avšak čím déle a popleteněji mluvil, tím jasnější bylo, že jakkoli je to všechno krásné, bylo by lepší, kdybychom ho k nám do muzea nezvali a na neoficiálních místech se s ním nescházeli. Přece jen je to cizinec.

Chlad reality zavanul od telefonu. Vzpamatovaly jsme se. K seznámení s cizincem, který nám tak v muzeu ještě chyběl, nedošlo.¹⁷

Nejde zřejmě o pověstný autorský večer věnovaný tvorbě Ľysohorského, nýbrž o nějaký jiný, a také se tu leccos neshoduje v datech. Pasternak se seznámil s Ľysohorským dříve než na

15 Poprvé byl Levikův překlad publikován již v roce 1943. Tehdejší šéfredaktor armádního deníku Krasnaja zvezda D. I. Ortenberg v knize vzpomínek na tento rok uvádí dotyčný text pro představu o rozměru toho, jaké „po stalingradském vítězství opět začalo chvalořečení Stalina, nyní už nejen jako „moudrého vůdce“, ale i „vynikajícího vojévůdce“...“ (cit. z: http://victory.mil.ru/lib/books/memo/ortenberg_di3/05.html).

16 Ľysohorsky, Ő.: *Aj lašské řěky plynu do mořa*. Praha 1958, s. 229.

17 <http://www.lebed.com/1999/art1159.htm>.

rozhraní let 1944–45 a také „nadšení pro Slovanstvo“ se nerozpoutalo až na konci války. Už v srpnu 1941 se v Moskvě konal I. Všeslovanský mítink, kde bylo přijato rozhodnutí o vytvoření Všeslovanského výboru, jehož členem se stal Źysohorsky. Orgánem tohoto výboru byl od roku 1942 časopis *Slavjane*, do něhož Źysohorsky přispíval, ač překvapivě zřídka. Pouze v roce 1943 tu otiskl v čísle 3 článek *Красная площадь*, ve kterém mimo jiné psal: „Odtud, z Moskvy, vidím svůj rodný kraj, vidím Beskydské hory. Jsem hrdý na to, že tam bojují partyzáni lašští, čeští, polští, slovenští, bok o bok – symbol to přátelství slovanských národů“;¹⁸ v čísle 5 je zase jeho báseň *Слово чехословацких солдат*, v níž požaduje „pět mrtvých Němců, pět zabitých psů za každého Slováka nebo Čecha“¹⁹ (o „lašském národě“ zde nepadla zmínka) a v čísle 8 také ryze časová *Баллада об Эмиле Трене*, končící řádkem „Slezsko zvedá pěst“²⁰ (podruhé byla tato balada otisknuta ve sbírce z roku 1945). Originály obou básní opět nejsou k dispozici.

Přes neznalost těchto souvislostí však pisatelka paměti dobře vycítila a vystihla, že toto nadšení pro Slovanstvo nebylo až tak úplně nestrojené a že také Pasternakovy sympatie vůči Źysohorskému, byť sebeupřímnější, měly svoje meze. Už ze sluchátka telefonu ve chvíli, na kterou vzpomíná, jí vlastně zazněla „slova sovětského básníka Borise Pasternaka z předmluvy, jíž uváděl svoje vlastní překlady z tvorby Źysohorského: S Źysohorským mne sblíží společné básnické sklony a vlivy. Je mi v něm drahý veliký básník současnosti s pozoruhodnými myšlenkami a neobyčejným malířským vkusem“.²¹ Takto zakončenou notickou pod názvem *Slovanský básník* uvedl Pasternak publikaci prvních pěti překladů Źysohorského, která se objevila v čísle 34 (86) z 21. srpna 1943 týdeníku *Literatura i iskusstvo*, a to – podle svědectví Pasternakova syna Jevgenije – místo recenze vybraných básní A. Achmatovové, připravené k tisku, ale redakcí zamítnuté.²²

V roce 1943 se Źysohorsky vrátil z Taškentu, kde mu rok předtím vyšla druhá ruská sbírka, stejně jako Achmatovové – tamtéž a taktéž druhá po zákazu, uvaleném na její tvorbu od poloviny 20. let. Pasternak „využil vydání této útlé knížky k tomu, aby se zamyslel nad úlohou Achmatovové v osudech pokolení a vyvrátil mýtus o této velké básnířce jako komorní a elitní.“²³ Místo těchto úvah směl otisknout básně Źysohorského, které „schválně přeložil“ – a je těžké se ubránit pocitu, že přeložit byl nucen.

Vzhledem k těmto okolnostem vůbec nepřekvapuje, že v současné době se na ruském internetu objevuje i úplně extrémní mínění, které hlásá jinak opravdu na slovo vzatý znalec dějin ruského básnického překladu Jevgenij Vitkovskij, zakladatel a administrátor webu *Věk perevoda*, na němž píše: „Pasternak se ovšem nevyhnul také práci na překladech ‚nového typu‘ – napůl falzifikovaný (sic! – pozn. S. S.) básník Źndra Źysohorsky v Pasternakově přebásnění nutí uvěřit, že v originále v ‚laštině‘ něco bylo; Pasternak tvořivě dokazoval jím formulované pravidlo, že ‚překlad má působit dojmem života, nikoli slovesností...“²⁴

18 *Славяне*, 1943, č. 3, s. 22. Jako autor článku je uveden Профессор Źндра Лысогорский

19 *Славяне*, 1943, č. 5, s. 24.

20 *Славяне*, 1943, č. 8, s. 20.

21 Źysohorsky, Ź.: *Aj lašské řeky plynu do moře*. Praha 1958, s. 231. V ruském znění tuto poznámku nejnoveji publikoval Gan, P.: „Moja harfa je celo slónsko zém – Zur lachischen Poesie von Źndra Źysohorsky aus der Euro-region Schlesien“. In: *Finis coronat opus. Festschrift für Walter Kroll zum 65. Geburtstag*. Göttingen, s. 94. Týž autor dotvrzuje „společný básnický sklon“ obou k R. M. Rilckemu.

22 Пастернак, Е. Б.: Борис Пастернак. Биография. Cit. z: <http://pasternak.niv.ru/pasternak/bio/pasternak-e-b/biografiya-7-4.htm>.

23 Tamtéž.

24 <http://www.vekperevoda.com/1887/pasternak.htm>.

Domněnka Vitkovského, který jinde přirovnává slezského básníka k jeho černoorskému kolegovi ze Všeslovanského výboru Radulovi Stijenskému, jehož texty v srbské „až na několik výjimek mají s překlady společné [...] leda záhlaví“,²⁵ nutí podrobněji konfrontovat celkem deset od Pasternaka pocházejících přebásnění Ľysohorského s jejich lašskými protějšky, pokud se dají zjistit. V tisku se tyto Pasternakovy překlady objevovaly postupně. Prvních pět, jak již bylo řečeno, vyšlo v roce 1943 v týdeníku *Literatura i iskusstvo*. Jsou mezi nimi překlady dvou nade vši pochybnost původních Ľysohorského básní ještě ze 30. let, a to *Зеленой рынок в Острове – Зелениновы терн в Острове* a *Грушевские пруды – Грушевские рыбники*, a tři sonety z doby válečné, z nichž s originálem dost přesně souhlasí pouze *Хранитель жизни – Stražca žiće*, zatímco *Преображение* představuje už mnohem volnější překlad básně *Spěw swěta* a *Последнее сражение* vůbec velmi vzdáleně připomíná text *Gazowe kómory*. Ve sbírce z roku 1945 byly k těmto přebásněním připojeny další tři: je to výše zmíněná *Комната в Ташкенте – Izba w Taškénce* s paralelním překladem od V. Kazina, dále *Благодаренье*, vycházející z předlohy pod názvem *Ты*, a nakonec *Нерушимость*, opět jen volně souvisící s Ľysohorského textem *Ludskość*. Srov.:

LUDSKOŚĆ

Naš swět je ludskość. Mo kořéne swoje
we wšeckym welkym, co wěkami swjěci.
Ňemožu ho pokořyc ňepokoje,
kěre zrodžilo kwawe krupobići.

Naš swět wyrosto k wyši z ducha skały.
Ňeznišći ho ołowo, lež a gaz.
Choć s hrózu zře kėrwawe interwały,
wěk kwě ňewryje w našu skału kaz.

Na našim swěće budujemy oba,
s europskej ty a ja s azyjskej strany,
dwě miski woh ňewyšły z rownej wohy,

choć medzy nami hrób čni wedle hroba
od hór beskidskich do móngolskej brany,
w swěće wértkawym spjéwo swět naš strohy.

Ještě větší je odlišnost lašské básně *Gazowe kómory*, která začíná rétorickou otázkou *Požehno swětło zaś noc maskowanu // w przedzwěści płachej (sic! – pozn. S. S.) ostatního boja?*, od verze Pasternaka, konstatujícího *Вот признаки последнего сраженья. // Проходит ночь. Заря недалеко*. Dosti shodné – také v lexikální rovině – se jeví vlastně jen tyto řádky o Třetí říši:

Swastyki znak přepadně do přepašći
aj s lži-pastyřem swoim, lži-prorokém
a historyja stérhne obraz slawy.
[...]

НЕРУШИМОСТЬ

Погибший мир! Погибший небосвод!
Нет, нет, он цел, и это мы докажем.
Он сделан не по выдумке «господ»
И посмеется над потопом вражьем.

Он устоит. Он крепок, как скала.
Что ложь ему? Ему и газ не страшен.
Хотя с тобой на это море зла
Наш замок духа смотрит высью башен.

К нему мы оба носим кирпичи,
Ты с запада, а я пока с востока.
Наш труд уравнивается. Молчи.

Не плачь о мертвых. Горевать нет прока.
Одною целью чувства горячи:
Не дать торжествовать пяте жестокой.

Она во тьме, и потеряла право
Средь честных быть. Лжепастырь – лжепророк
Завел ее обманом на отрог.
Где пропасти налево и направо.

Vcelku tyto válečné sonety Ľysohorského a jejich překlady nebo za překlad platící texty od Pasternaka jistě musíme vnímat v dobových souvislostech. Může se na ně vztahovat to,

25 <http://witkowski.livejournal.com/5161.html>.

co napsal v německé stati Pavel Gan: „Nach Hitlers Überfall auf die Sowjetunion [...] die beiden beschlossen, mit der Harmonie ihrer Sonette der Barbarei der Deutschen zu begegnen“.²⁶ Není vyloučeno, že tato výměna názorů se odrazí v sonetu *Stražca žižo – Хранитель жизни*, srov. Ľysohorsky: *Kaj wzolch swědomi tworýc twar sonéta?* [...] *Stražcém wěčného žižo je poeta. // We čmokach bróni jeho čisty dar // a w strohej formě wěkom ho podowo*; Pasternak: *Как смею обращаться я к сонету... [...] Среди жизни, грустью сумерек объятый, // Поэт – ее хранитель и глашатай*. Avšak i kdyby taková úmluva mezi nimi slovně uzavřena nebyla, v tehdejší situaci se otázka původnosti či autorství, zvláště u časových básní, útočících na německé barbarství, mohla zdát vedlejší. Něco úplně jiného představují verše, v nichž se Ľysohorsky jevil jako básník s „neobyčejným malířským vkusem“: tu se Pasternak ve větší míře držel předlohy, ale chápal ji namnoze po svém. Právě takovéto dvě až „impresionistické“ básně ze 30. let a neméně malebná *Izba w Taškénie* v překladech od Pasternaka byly přetištěny ve sbírce z roku 1946; k nim zde navíc přibýly jeho překlady rovněž taškentského „hudebního“ sonetu *Beethoven w pustyni* pod názvem *Радиорупор* a samotnému Pasternakovi (později?) připsané básně z roku 1943 *Wěncyjanske mosty – Венецианские мосты*. Analyzujeme podrobněji její překlad v porovnání s Ľysohorského lašským textem:

WĚNENCYJANSKE MOSTY

Jak kočky po dlouhým číhaňu
vyšvihly se mosty k skoku
nad kanálem w zadumaňu
od gotyky k baroku.

Jich strakate hřbety
na věky ustěrnuly,
mjěňawe sylhuety
hodzaju na schody a kóly.

Kajś teskňo pěrsty po strunach.
Wesłowani gondolijera.
Most hodzo čěň po balkónach
a přepuščo gondolu do šera.

Gdo kajśi na koho čeko?
Zawřeľa se bahénina
jak se zawře čišina měkko,
kěj odbije wečerňo hodžina.

Pasu se brydke ščury
na odpadkach, co utonuly.
Těřčo palaców mury
a plesniwe schody a kóly.

Pro koho stojo jak posty?
Drama se downe dohrało.
Jak na scéně číhaju mosty
w dziwadle, kěre wěky přespało.

ВЕНЕЦИАНСКИЕ МОСТЫ

Как будто кот за мышкой малой
Бросается из темноты,
Над тихой водой канала
Подскакивают вверх мосты.

Их выгибы бросают тени
Горбатой каменной резьбы
На затонувшие ступени
И на причальные столбы.

Кормою лодки вдоль балкона
Проскальзывает гондольер
И пропадает, озаренный,
Под аркой, как во тьме пещер.

Кому назначено свиданье?
Но утаит их имена
Аккорда звон под аркой здания,
И отзвук волн, и тишина.

А из дворцового подполья
Выныривает стая крыс.
И на швартовочные кольца
Герб у портала смотрит вниз.

Что стережет он, как привратник?
И почему вы не коты,
Чтоб ринуться в сырой крысятник,
Венецианские мосты?

26 Gan, P.: „Moja harfa je celo slónsko zém – Zur lachischen Poesie von Óndra Ľysohorsky aus der Euroregion Schlesien“. In: *Finis coronat opus. Festschrift für Walter Kroll zum 65. Geburtstag*. Göttingen, s. 91.

Je nabíledni, že tu jde o dvě i metricky různé básně, využívající stejných motivů, avšak nakonec také velice rozdílně. Především úplně jinak než Łysohorsky rozvíjí Pasternak motiv krysa, které se u něho nepasou na utonulých odpadcích, nýbrž se vynořují ze sklepení paláce; v závěrečné strofě se pak logicky vrací k výchozímu přirovnání benátských mostů ke kocourům a rétoricky je vyzývá, aby se vrhly na to vlhké krysí doupě. Toto je nejmarkantnější odlišnost ruské verze básně od lašského textu, kde mosty jenom nehybně číhají na jevišti divadla, které prospalo staletí. Dalo by se říci, že „na věky ustérnuły“ obraz věčnosti z Łysohorského básně pozměňuje Pasternak zesílením protikladu mostů a krysa tak, že se v něm začíná odrážet jeho vlastní tragické, ale zároveň buřičské nazírání soudobé skutečnosti.²⁷

O tom, jak tragický odraz mohl mít motiv z Łysohorského tvorby v osobním osudu jeho ruských překladatelů, svědčí trpká zkušenost Mariny Cvětajevové. V publikacích Pavla Gana se dočteme, že na doporučení Pasternaka přeložila pět básní od Łysohorského a „jedna z nich – *Balada o křywej budže*, v níž se zbankrotovaná krčmářka oběsí na kříži (sic! – pozn. S. S.) – patří k jejím posledním geniálním přebásněním: Marina Cvetajeva se oběsila o rok později na Urale“.²⁸ Město Jelabuga, kde se v srpnu 1941, za evakuace, oběsila Cvětajevová, po návratu z emigrace v roce 1939 dohnána k zoufalství zatčením jejích nejbližších a vysilujícím zápasem o holou existenci (proto také ty bídně placené překlady!), neleží na Uralu, nýbrž více než 500 km západněji, na území Tatarstánu, ale na Pavlem Ganem dost nepietně líčené skutečnosti to nic nemění:

A naroz křyž stěrhńe a o zém s nim rube
a naroz fěrtuch se sebe škuje

a do prowazu ho w poče krucí,
a na hřebík, kaj křyž byl, zufało ho nući.

Срывает бабка из сил последних
С гвоздя распятыя, с себя – передник.
[...]

И на гвозде – какова обновка?
Где раньше крест воззирал – веревка.

Čtyři překlady Cvětajevové byly publikovány již v roce 1940, v čísle 11/12 měsíčníku *Internationalnaja literatura*. Kromě *Balady o křywej budže* to byla *Balada o robotnicy* – rusky *Песня о работнице*, básně *Mamě* a *W Ukrajińe* – tato pod názvem *Ha советской Украине*. Ke změně názvu té poslední, předválečné básně, kterou Łysohorsky připsal (později?) tentokrát ukrajinskému kolegovi ze Všeslovanského výboru A. Dovženkovu a ve které rok po neblaze známém (ovšem ne autorovi) hladomoru na Ukrajině 1932–1933 opěvuje „owoc pélnu w pélnym kwěće“ v tamějších polích, zajisté mohla nutit redakce časopisu, ale k mnohým pasážím v překladu, ostatně velice volném, se Cvětajevová zřejmě trýznivě nutila sama. Srov.:

27 Celkově se to dá říci také o Pasternakově „ruské redakci“ sonetů z Łysohorského taškentského cyklu. Tak není náhodou, že skoro všude tam, kde je v lašském textu líčen dost komorní „naš swět“, který ve výše citované básni Ludskość „w swěće wértkawym spjéwo [...] strohy“ a v básni Ты „muši přetérwać druhe swěty [...] w hróze přyblížujucej še potopy“, Pasternak má zobecňující zvolání: Погибший мир! Погибший небосвод! // Нет, нет, он цел... nebo О, этот мир! Стоял он, невредим... И вот взамен его – зола и дым...

28 Viz http://www.obecpisovatel.cz/dokoran/dokoran_37/dokoran_57.htm. V německé publikaci poslední věta zní takto: „Sie soll sich ein Jahr später, im Winter (sic! – pozn. S. S.) 1941, am Fuße des Urals (sic! – pozn. S. S.) in einer ähnlichen Hütte [...] aufgehängt haben“ (Gan, Pavel: „Moja harfa je celo slónsko zém – Zur lachischen Poesie von Óndra Łysohorsky aus der Euroregion Schlesien“. In: Finis coronat opus. Festschrift für Walter Kroll zum 65. Geburtstag. Göttingen, s. 90). Dále je tam uveden (bohužel nepřesně) text Łysohorského balady s paralelním překladem M. Cvětajevové.

Wélny, wélny, wélny zdrowe,
smjéchy dzeuch pélnopławe,
rude wélny w černej hliěe:
rude šatky w Ukrajiěe.

О, край, в котором счастье – дома!
О, красные по чернозему
Платки! О, красною малиной
Повязанная Украина!

Tento překlad na rozdíl od prvních tří nebyl později pojat do Ÿysohorského ruských sbírek a knižně vyšel spolu s ostatními až v polovině 60. let v útlé antologii zahraniční poezie v přebásněních M. Cvětajevové.²⁹ Tam také byl poprvé vydán „podle čístopisu z roku 1940“ překlad poslední z Ÿysohorského básní, které byly Cvětajevové objednány: *Sěn wagónów*.

Dlužno uznat, že ve většině svých překladů Ÿysohorského poezie Marina Cvětajevová přesně vystihla a do ruštiny věrně převedla jí samotné blízký „staccatový rytmus, úderné metrum a pravidelný rým“ tohoto autora, jak vymezuje charakteristické znaky jeho verše, které se při převodu např. do angličtiny vytrácejí, Libor Martinek ve výše zmíněné studii.³⁰ Nejvýrazněji se to projevuje v překladech *Balady o robotnicy* (Ÿysohorsky: *Nyt, nytek, šrub, šrubek, nyt, nytek za šrubém. // Kole nas pektó šrómotu a špiny...*; Cvětajevová: *За винтиком винтик, шуруп за шурупом, – // Мы в пекле, мы в саже – и так до кончины!*) a básně *Sěn wagónów*, která stojí za obsírnější citací:

I
Stojimy: truhły wyrabowane.
Jedén za druhym. Jedén za druhym.
Obrosnute mechém a zafujane.
Jedén za druhym. Jedén za druhym.
[...]

II
Jedén za druhym ež k horyzóntu.
Horka, poledně, fujanice.
Někėj še zdo, že před dľuhu fróntu
še brana otwjęro mértwej hranice.
Sľyšimy w dřymańu koła fedrowe,
jak še rozkwérčely z dľuheho spańo,
graników pysky ocelowe
še dały do černeho sypańo.
Do werków še walo černe zhóny.
Ruky, mašiny, řeměńe hraju.
Už řesu smy truhły, zaš smy su wagóny
a naše koła do zďalaw spjėwaju.

III
My smy su wagóny a chcėmy kolaje
a chcėmy paru a chcėmy mašiny.
Nas očekuju swětowe kraje
a hľadne ruky a hľadne turbiny.
[...]

I
Были вагоны, стали – могилы...
Крытые снегом, битые вьюгой.
Встали – вагоны. Цугом уклоны
В ряд друг за другом, в ряд друг за другом.
[...]

II
В ряд – по край глаза! В ряд – по край света!
Были вагоны – стали гробницы...
Вдруг (не забудьте, снится нам это!)
Настежь – просторы! Пали границы!
Наши составы движутся ходко,
Наши составы движутся шибко.
И затевают пасти и глотки
Жаркую топку, черную ссыпку.
Толпы в заводы рвутся с разгону!
– Победоносно! – Многоголосо! –
Уж не гробы мы – снова вагоны!
И торжествуют наши колеса.

III
Нет! не гробы мы! Требуем пара!
Требуем ходу! требуем гуду!
Ждут не дождутся нашего дара
Целые толпы бедного люда!
[...]

29 Цветаева, М. И.: Просто сердце. Стихи зарубежных поэтов в переводе М. Цветаевой / Мастера поэтического перевода, вып. 7. Москва 1967.

30 Martinek, L.: „Laško-evropský básník Āndra Ÿysohorsky“, *Britské listy*, 16.11.2007. Cit. z: <http://www.blisty.cz/2007/11/16/art37328.html>.

Hned na první pohled je zřejmé, že v ruské verzi básně už ani nejde o „staccatový rytmus“ či „úderné metrum“ Łysohorského, nýbrž o trhaný rytmus, zvýrazňovaný neobvyklou interpunkcí, kurzívou atd., jakož i obraznost samotné Cvětajevové. Například velmi nápadná je podobnost počátečního řádku druhé části tohoto triptychu s dvojverším z Cvětajevové básně, kterou napsala (a nadepsala) 7. ledna 1940: *Двух – жарче меха! рук – жарче пуха! // Круг – вкруг головы...* Tehdy ovšem pracovala na překladech gruzínského klasika Važi Pšavely; dále jsou v její korespondenci a zápiscích z let 1940–41 vzpomínání ukrajinský klasik Ivan Franko, Poláci a běloruští Židé. Jednoho z čerstvě přeložených polských básníků Cvětajevová v záznamu ze dne 6. ledna 1941 nazývá jménem – Julian Przyboś – a hodnotí: „vynikající (podle námahy přesně vysloveno – nevyslovitelné)“, načež se přece jenom vyslovuje ještě přesněji:

„Velký básník celý zůstává celý i v podstročniku.

Ne velký – celý se ztrácí: rozpadá se na *náhodnosti* rýmů a asonancí.“³¹

O překladech Łysohorského, které vyšly krátce předtím, v prosinci 1940, není v zápiscích Cvětajevové žádná zmínka.

Nicméně nenechává na pochybách, že i k někým (kým pak asi?) pořízenému podstročniku Łysohorského přistupovala Cvětajevová stejně jako k svým vlastním básním, podle zásady, již hlásala: „Pane Bože, dej mi!“ – takto začínalo každé moje dílo, takto začíná každý můj, byť sebeubožejší, překlad...“³² Přitom samozřejmě nemohla a ani nechtěla být tak úplně „slezsky“ konkrétní: v překladech sice ponechala jako topografické orientační body základní místní jména, např. *Лысая Гора* a *Остро́вица* (se změněnou samohláskou! – pozn. S. S.) v básni *Mamě*, avšak v básni *Balada o robotnícyn* nahradila *Ostrawské kafirně, hotele, teatry*, tvořící v předloze protiklad *pekla šrómotu a špiny*, zobecňujícím spojením *на земле этой самой*, tj. jen „na té samé zemi“; v triptychu *Šén wagónów* zase zachovala *край наш силезский*, ale protiklad *Wezemy ubli z lašských čmoków*, // *aby se we swěće rozswětliło* zůstal nevyjádřen. Podobně Pasternak v ruské verzi sonetu *Beethovén w pustyni*, nazvané *Радиорунор*, má Beskydy za Lysou horu, ale při přebásnění sonetu *Ludskoś*, přejmenovaného na *Нерушимость*, řádek *od hór beskidskich do môngolskej brany* vůbec vypouští; také v překladu *Izby w Taškénce* má místo *do laškeho šera* pouze *на родину*, tj. „do vlasti“ (naopak paralelně publikovaný překlad V. Kazina je tu přesný až vytříbený: *в ляшский дым*). Nakonec v Pasternakově překladu básně *Hrušovské rybniky* mizí typicky slezská antinomie *Usmjéw čistoty w zemi černej špiny* – místo toho je řádek *В гряди блестят, посмеиваясь, пруд*, tj. zhruba „V blátě se rybník třpytí chechtavě“; zachovával-li pak překladatel podobný protiklad v básni *Zeléninowy térh w Ostrawě*, srov. *Do sadz zaférkla šatka strakato – Пестрый платок очутился среди сажы*, opomíjí podstatný dobový lašský detail, že totiž *černe kóminy už downe někuřo*, a právě proto *пřestovaju džiwoke mikuьoku*. Pasternak zde má *Пусто становится к полдню на рынке. // Фабрики плят трубы свои*, tj. zhruba „Na trhu nastává k poledni prázdno. Továrny vztyčují komíny své“. To je trochu s podivem, protože v úvodní noticce *Slovanský básník*, předeslané publikaci jeho prvních přebásnění Łysohorského v týdeníku *Literatura i iskusstvo* ze srpna 1943, napsal Pasternak o autorovi toto:

„Když se po absolvování zahraničních univerzit vrátil z cestování do rodného okrsku, obklopila ho podívaná na chudobu, která postihla evropské dělníky v letech poválečných hospodářských nesnází. Byla to nezaměstnanost a zbídačení lidu v době ekonomické krize, té

31 Цветаева, Марина: Где отступает любовь... / Сборник 40-го года. Последние стихи и письма. Воспоминания современников. Петрозаводск 1991, s. 233.

32 Tamtéž, s. 235. Oba fragmenty na internetu: http://www.tsvetayeva.com/prose/pr_iz_zap_kn8.php.

památné, ale nám vzdálené ozvěny v novinách, ve které však pro mladého českého básníka nebylo nic odtažitého. Tehdy pod vlivem toho, co viděl, začal psát lašsky, v jazyce těchto končin a jejich hoře, což je jazyk mezi češtinou a polštinou, boční větev češtiny.³³

Pasternak tedy chápal Slezsko jako jedno ze zákoutí Evropy, ve 30. letech snad nejtěžší zasažené hospodářskou krizí, která v SSSR, kde v téže době slavila úspěchy industrializace, byla známá nanejvýš z ohlasů v tisku, a nyní sužované světovou válkou, jež je v citované noticce označena jako pokračující „strašlivá sadistická detektivka“. Evropský kontext Ľysohorského poezie Pasternak právě ve spojení s válkou reflektoval a namnoze i zesiloval. Tak v první z pěti básní, které otiskl v uvedeném časopise roku 1943, pojmenované *Последнее сражение*, doplnil velice osobní verš *О, сад Европы! О, моя тоска!* (tj. zhruba „Evropská zahrado! Ó stesku můj!“), chybějící ve výchozím Ľysohorského textu *Газове кóторы*, ale odkazující, jak se zdá, k řádkům z jiné jeho básně – sonetu *Ты – о „нашем světě“*: *Розквітють в ним зозрачне квітть, // со тькы слóнцём духа претёрвалы // на луце буїне стракатеї Европы*.

Také v nejnovější době bývá Ľysohorského dílo vnímáno „v kontextu dnešní evropeizace a evropeismu, jejichž důležitou etickou vizitkou se stal regionalismus“.³⁴ Přitom se vyzdvihuje – a to jaksí v obnovené návaznosti na zprávu Jiřího Taufera o autorském večeru Ľysohorského v Moskvě roku 1944 – „jedna vnější okolnost, která je pro toto dílo příznačná a pro pochopení nezbytná, to je jeho ohlas“.³⁵ V této spojitosti Libor Martinek v už nejednou citované studii *Lašsko-evropský básník Óndra Ľysohorsky*, nazvané dosti znakově, poznamenává s odvoláním na exilového literárního historika a kritika Igora Hájka, že „recepce Ľysohorského v zahraničí má svá úskalí... Jeho lašsky psané verše stále přitahují romantické obdivovatele, kteří v něm vidí představitele malého a utlačovaného národa a pokládají za svou povinnost tento osamělý hlas podpořit. Přijímají Ľysohorského názory i jeho užívání jazyka, aniž by celému problému hlouběji rozuměli...“ Nicméně, shrnuje autor článku, „Ó. Ľysohorsky jako básník dozrál ještě před druhou světovou válkou a jeho poezie pak nabyla za druhé světové války ve stepích a pouštích Střední Asie na schopnosti univerzální umělecké výpovědi do té míry, že ho Boris Pasternak [...] v r. 1943 a o rok později Viktor Šklovskij [...] považují za evropského básníka“.³⁶ Tento můj příspěvek si kladl za cíl poukázat rovněž na sklon obdivovatelů Ľysohorského dovolávat se autority Pasternakovy, Cvětajevové aj.,³⁷ „aniž by celému problému (fenoménu Ľysohorsky v SSSR – pozn. S. S.) hlouběji rozuměli...“ Je to de facto také jedno z úskalí „recepce Ľysohorského v zahraničí“.

Nedělejme si iluze: překlady Óndry Ľysohorského v Rusku představovaly z nouze ctnost. Vynikající ruští básníci jej překládali z nouze (i v nouzi), v ryze časových textech „k pění dní“ neváhali něco přidat, ubrat nebo jinak změnit, případně také kombinovali různé verše, umělecky vytříbenější skladby zase přebásňovali po svém – a to vše jak nejlépe dovedli: v tom byla

33 Пастернак, Борис: „Славянский поэт“, Литература и искусство, ч. 34 (86), 21. 08. 1943, s. 2.

34 Marvan, J.: „Sté jubileum Óndry Ľysohorského“. In: Ľysohorsky, Óndra: Poručénstwo. Odkaz. Praha 2005, s. 5.

35 Tamtéž.

36 Martinek, L.: „Lašsko-evropský básník Óndra Ľysohorsky“, *Britské listy*, 16.11.2007. Cit. z: <http://www.blisty.cz/2007/11/16/art37328.html>. Přímou takto – jako „evropský básník“ – není ovšem Ľysohorsky označen ani v úvodní noticce Pasternakově v časopise *Literatura i iskusstvo* z roku 1943, ani zřejmě ve „vstupním a závěrečném slově“ Šklovského, moderátora zmíněného literárního večera v Moskvě roku 1944, jak je citoval Jiří Taufer (Ľysohorsky, Ó.: *Aj lašské řeky plynu do moře*. Praha 1958, s. 229).

37 Neprávem mezi ruskými přebásňovateli Ľysohorského bývá někdy uváděna rovněž A. Achmatovová, srov. např. <http://web.telecom.cz/muzeumbeskyd/lysohorsky.htm>. Ví se sice, že redakce časopisu *Znamja* jí podstročnický básní Ľysohorského poslala, ale k překladu nedošlo (<http://magazines.russ.ru/znamia/1998/7/ahmat.html>).

jejich ctnost. Z *nouze ctnost* ovšem byla také na straně Ľysohorského. Ocítl se v SSSR z tísně (i v tísní) a zde opravdu nabývala na síle jeho *lašsko poezija*, zajisté za spolupráce a – obecněji – za styku s ruskými mistry, ale rozhodně ne tak, že by se z toho vyvinul „napůl falzifikovaný básník“: nesporně také v originále v laštině tu psal nejen časové, ale i hlubší reflexivní básně, které ne vždy „znějí, jako by byly do laštiny přeloženy“.³⁸ Ľysohorského osobní reflexe tohoto vývoje je „umělecky univerzálně“ zachycena v básni *Spěw swěta*, připsané A. N. Tolstému; jeho reflexi ruskou pak, jak se zdá, přesně vystihuje překlad Borise Pasternaka. Srov.:

Tak žiči moje. Potok uzky
spadnučh s beskidskych čistych sňehów
w přehlybne dwacateho wěka.

W řěku rozširył mě kraj rusky.
Spěw swěta hučí s mojich břehów
se swoju wjěru w cyčłowěka. (? – pozn. S. S.)

Так жизнь моя нечаянно упала
Струей надежды, смерти и войны
С уступов снегового перевала

На пажити соседней стороны.
Россия приняла меня потоком,
Я стал рекой в ее краю широком.

Pasternakova verze, jak již bylo řečeno, se nejmenuje *Spěw swěta*, nýbrž *Превращенье*. Tedy *Proměna*. „Rusko mě přijalo, když byl jsem potokem... // Stal jsem se řekou v jeho kraji širokém“. Tolik. Nic víc.

Moskevská státní univerzita M. V. Lomonosova a Ruská státní humanitní univerzita, Rusko

38 Martinek, L.: „Lašsko-evropský básník Óndra Ľysohorsky“, *Britské listy*, 16.11.2007. Cit. z: <http://www.blisty.cz/2007/11/16/art37328.html>.